

Postawy utajone wobec osób starszych, przejawiane w trzech grupach wiekowych: wczesnej, średniej i późnej dorosłości

LUDMIŁA ZAJĄC-LAMPARSKA

Instytut Psychologii
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego
Bydgoszcz

STRESZCZENIE

Artykuł ma na celu przedstawienie charakterystyki postaw utajonych wobec osób starszych ogólnie oraz z uwzględnieniem ich specyfiki w trzech grupach wiekowych: wczesnej, średniej i późnej dorosłości. Badaniami objęto próbę 90 osób, podzieloną na trzy homogeniczne pod względem płci podgrupy wiekowe: wczesnej dorosłości (N = 30), średniej dorosłości (N = 30) i późnej dorosłości (N = 30). Do pomiaru postaw wobec ludzi starszych została wykorzystana procedura poprzedzania afektywnego i semantycznego. Rezultaty badań wskazują, że postawy utajone wobec osób starszych ogólnie nie są negatywne ani pozytywne, lecz w grupach wiekowych średniej i późnej dorosłości mają charakter stereotypizujący. W grupach tych utajone stereotypy człowieka starszego obejmują zarówno cechy negatywne, jak i pozytywne. Rezultat ten sugeruje, iż utajone postawy wobec osób starszych cechuje ambiwalencja.

Słowa kluczowe: *ageism*, stereotypy starości i człowieka starszego, postawy utajone, postawy wobec osób starszych

WPROWADZENIE

Przedmiotem prezentowanych w artykule badań są postawy utajone wobec osób starszych, przejawiane w trzech grupach wiekowych: wczesnej, średniej i późnej dorosłości.

Problem postaw wobec osób starszych jest istotny. Przeciętna długość ludzkiego życia od wielu lat wzrasta, w związku z czym seniorzy stanowią coraz liczniejszą grupę społeczną (Halicka, 1999; Szarota, 2004; Zych, 1999; www.stat.gov.pl/gus/45_646_PLK_HTML.htm). Pociąga to za sobą wiele zmian – w strukturze społecznej, sferach ekonomii i polityki. Z perspektywy psychologicznej ważne jest, iż na skutek wydłużania się życia starość jest doświadczana przez coraz większy odsetek ludzi i coraz dłużej¹. W związku z tym niezwykle znaczenia nabiera jakość życia ludzkiego w tym okresie. Obok takich czynników, jak status ekonomiczny i materialne warunki życia, stan zdrowia i opieka medyczna, dla jakości przeżywania starości istotny jest niewątpliwie sposób odnoszenia się społeczeństwa do seniorów.

POZYCJA I PERCEPCJA SPOŁECZNA OSÓB STARSZYCH

Aktualna pozycja osób starszych w społeczeństwie oraz ich społeczna percepcja są niejednoznaczne.

Z jednej strony już od dawna psychologowie, socjologowie, pedagodzy i inni badacze wskazują na problem negatywnego wizerunku społecznego osób starszych oraz negatywnych nastawień wobec tej grupy wiekowej (np. Burgess, 1960, za: Susułowska, 1989; Graham, Backer, 1989, za: Stuart-Hamilton, 2006; Kogan, 1961; Susułowska, 1989; Schmidt, Boland, 1986; Tuckman, Lorge, 1953). O wielkości i znaczeniu

tego problemu świadczy obecność w literaturze takich pojęć, jak *ageism* czy gerontofobia.

Pojęcie *ageismu* zostało wprowadzone przez R.N. Butlera (1969, za: Palmore, 2005) dla określenia zjawiska stereotypizacji, uprzedzeń i dyskryminacji ludzi ze względu na ich wiek. Może ono dotyczyć osób w różnym wieku (np. ludzi młodych), jednak najczęściej o zjawisku tym mówi się w kontekście starości. Występowanie *ageismu* we wszystkich wymienionych aspektach znajduje potwierdzenie w rezultatach badań empirycznych (np. Bowd, 2003; Butler, 1980; Clapham i Fulford, 1997, za: Jelenec i Steffens, 2002; Cuddy, Fishke, 2004; Hagestad, Uhlenberg, 2006; Hummert i in., 1994; Kite, Johnson, 1988; Kite, Smith Wagner, 2004; McCann, Giles, 2004; Nelson, 2003; Palmore, 1999; Perlmutter, Hall, 1992; Rupp i in., 2005, 2006).

Z kolei gerontofobia stanowi lęk i niechęć, odczuwane wobec osób starszych w wyniku projekcji na nie obaw, związanych z własną starością i śmiercią (Bunzel, 1972, za: Nelson, 2003; Butler, Levis, 1977, za: Woolf, 1998; Traxler, 1980, za: Woolf, 1998).

Z drugiej strony, niekorzystna sytuacja osób starszych wydaje się obecnie zmieniać. Zmiany obejmują status społeczny i warunki życia tych osób, ale także – co ważne – style życia w okresie starości, zakres i rodzaje aktywności podejmowanej przez seniorów (Perlmutter, Hall, 1992). W konsekwencji modyfikacji ulega również społeczna percepcja osób starszych oraz postawy wobec nich. Przynajmniej część badań wskazuje na pozbawiony cech stereotypizacji oraz pozytywny lub co najmniej neutralny charakter tych postaw (Jelenec i Steffens, 2002; Kite i Johnson, 1988; Komunikat nr 2429 CBOS, 2000; Perlmutter, Hall, 1992; Trempała, Zajac-Lamparska, 2005).

Jednak przedmiotem większości badań są postawy jawne, deklarowane w sposób świadomy i kontrolowany (Jelenec, Steffens, 2002). Interesujące jest, czy brak stereotypizacji i negatywnego charakteru jest właściwy także postawom utajonym wobec osób starszych? Procedury poprzedzania afektywnego czy Test Utajonych Skojarzeń (IAT) A.G. Greenwalda ujawniają bardziej negatywne postawy wobec seniorów niż na przykład kwestionariusz Ko-

gana, mierzący postawy jawne (Jelenec, Steffens, 2002). Jednocześnie brak badań polskich, których przedmiotem byłyby postawy utajone wobec osób starszych.

POSTAWY UTAJONE

Postawa utajona, według klasycznej definicji A. Greenwalda, jest to „zapis przeszłego doświadczenia, który wpływa na przychylnie lub nieprzychylnie odczucia, myśli, czy działania wobec obiektów społecznych, choć zapis ten pozostaje niezidentyfikowany lub jest identyfikowany nietrafnie” (Greenwald, Banaji, 1995, s. 8). T.D. Wilson, S. Lindsey, T.Y. Schooler (2000), definiując postawę utajoną, wymieniają następujące jej cechy:

- źródła postawy utajonej nie są uświadomiane;
- aktywacja postawy utajonej następuje automatycznie;
- postawa utajona wpływa na nieuświadomiane, niekontrolowane reakcje oraz zachowania, co do których osoba nie jest świadoma, że wyrażają jej postawę i których nie stara się ona poddać kontroli.

Do charakterystyki tej należy dodać, iż postawy jawne i utajone wobec tego samego obiektu nie muszą być tożsame (Devine, 1989; Wilson i in., 2000).

Postawa utajona stanowi zatem, podobnie jak postawa jawna, ustosunkowanie wobec określonego obiektu, z tą różnicą, że nie jest ona przez jednostkę uświadomiana, a czasem jest uświadomiana w sposób ograniczony². Postawy utajone manifestują się też w innego rodzaju zachowaniach niż postawy jawne, mianowicie w zachowaniach o charakterze automatycznym, spontanicznym, pozbawionym świadomej kontroli³. Dla sposobu odnoszenia się do osób starszych istotne są zatem oba rodzaje postaw, choć ich rola ujawnia się w innych sytuacjach.

CEL BADAŃ

Umiejscowienie zagadnienia postaw utajonych wobec osób starszych w kontekście aktualnej, niejednoznacznej sytuacji i pozycji tych osób w społeczeństwie oraz w kontekście zmian, ja-

kie zachodzą w tym zakresie, a także w zakresie postaw jawnych, prowadzi do postawienia następujących problemów:

1. **Czy postawy utajone wobec osób starszych mają charakter negatywny oraz stereotypizujący te osoby?**
2. **Czy zachodzą pod tym względem różnice pomiędzy osobami należącymi do grup wiekowych wczesnej, średniej i późnej dorosłości?**

W rozstrzygnięciu tych problemów na poziomie teoretycznym pomocna będzie analiza procesu kształtowania się postaw utajonych oraz jej odniesienie do postaw wobec osób starszych.

Według koncepcji dualnych postaw T.D. Wilsona (Wilson i in., 2000) mechanizmy powstawania postaw utajonych prowadzą (zazwyczaj) do różnic pomiędzy ustosunkowaniami jawnymi a utajonymi. Koncepcja ta zakłada istnienie czterech typów dualnych postaw – czterech sytuacji, w których koegzystują odmienne postawy: jawna i utajona wobec tego samego obiektu. Sytuacje te są następujące:

- powstawanie postaw utajonych na drodze motywowanego zastępowania;
- powstawanie postaw utajonych na drodze automatycznego zastępowania;
- powstawanie postaw utajonych na drodze represji;
- powstawanie postaw utajonych w systemie automatycznym.

Trzy pierwsze sytuacje wiążą się z nieodzowną rozbieżnością postaw jawnych i utajonych, natomiast w sytuacji ostatniej rozbieżność ta nie musi wystąpić.

Gdy mamy do czynienia z zastępowaniem, zarówno motywowanym, jak i automatycznym, postawy utajone powstają w wyniku zmiany postaw jawnych, świadomie deklarowanych.

Punktem wyjścia dla procesu motywowanego zastępowania jest brak akceptacji dla posiadanej postawy jawnej, w konsekwencji czego pojawia się motywacja do jej zmiany. Mechanizm ten jest opisywany jako często występujący w przypadku uprzedzeń i stereotypizacji, ponieważ ich społeczna i kulturowa dezaprobatą stanowi czynnik motywujący jednostkę do zmiany jawnie wyrażanych ustosunkowań (Wilson i in., 2000; Maliszewski,

2005). Po zajściu takiej zmiany, dawna, nieakceptowana postawa jawna nie „znika”, lecz staje się postawą utajoną⁴. W konsekwencji nowa, aprobowana postawa jawna będzie się manifestować, ilekroć jednostka będzie dysponować zasobami poznawczymi, wystarczającymi do kontroli własnego zachowania i wyrażanych w nim ustosunkowań oraz ilekroć będzie ona motywowana do sprawowania takiej kontroli⁵. W pozostałych sytuacjach, tj. w przypadku zachowań automatycznych lub zachowań, co do których jednostka nie będzie świadoma, że wyrażają jej postawę, zachowanie będzie pozostawało pod wpływem postawy utajonej.

Mechanizm motywowanego zastępowania można przełożyć bezpośrednio na proces tworzenia się postaw utajonych wobec osób starszych. Zjawisko *ageizmu* (obejmujące uprzedzenia wobec seniorów i ich stereotypizację) oraz zachowania *ageistowskie* od dłuższego czasu i coraz częściej spotykają się bowiem ze społeczną krytyką, co może (przynajmniej u części osób) generować motywację do zmiany postaw wobec starszych ludzi na bardziej pozytywne. Wyrazem tego mogą być rezultaty wcześniej przywoływanych badań, wskazujące na przychylne ustosunkowanie do seniorów, deklarowane przez respondentów. Odwołując się do mechanizmu motywowanego zastępowania, można przy tym wnioskować, iż pomimo zmian w zakresie jawnych postaw wobec starszych ludzi postawy utajone wobec nich pozostają negatywne i stereotypizujące.

Drugi z wymienionych mechanizmów powstawania postaw utajonych w drodze zastępowania to zastępowanie automatyczne. Również tu postawa utajona tworzy się dzięki zmianie postawy jawnej⁶. Różnica polega natomiast na tym, że w przypadku zastępowania automatycznego brak jest motywacji do modyfikacji postawy. Zmiana postawy następuje właśnie automatycznie, bez udziału intencji i świadomej kontroli jednostki. U podstaw tej zmiany mogą leżeć nowe informacje na temat obiektu postawy lub nowe doświadczenia z nim związane. Po przekształceniu dawnej postawy jawnej w utajoną jednostka zazwyczaj przestaje być jej świadoma. Ma świadomość jedynie nowo ukształtowanej postawy jawnej. Manifestacja postawy utajonej w zachowaniu będzie wów-

czas, gdy z jakichś powodów „nowa” postawa jawna nie zostanie wydobyta w danym momencie z pamięci⁷.

Jeśli odnieść mechanizm automatycznego zastępowania do postaw utajonych wobec osób starszych i wziąć pod uwagę fakt, iż w zakresie jawnych ustosunkowań wobec tych osób od dłuższego czasu zachodzą pozytywne zmiany, znów można wyprowadzić wniosek, iż postawy utajone pozostają prawdopodobnie negatywne i stereotypizujące.

Kolejnym mechanizmem prowadzącym do powstania postawy utajonej jest represja. Dochodzi do niej, gdy określona postawa jest dla jednostki zagrażająca, budzi lęk (np. zainteresowanie osobą tej samej płci), w związku z czym blokowany jest jej dostęp do świadomości. Na zewnątrz wyrażana jest postawa przeciwna⁸ lub w ogóle brak manifestacji postawy.

Mechanizm ten raczej trudno wiązać z postawami wobec osób starszych, choć wydaje się możliwe jego występowanie w kohorcie późnej dorosłości. W okresie tym bowiem postawa o charakterze *ageistowskim* odnosi się do własnej grupy wiekowej, co może czynić ją zagrażającą i – w związku z tym – podlegającą represji. Represja stanowi zatem kolejny potencjalny mechanizm, w którego konsekwencji nieświadome, utajone postawy wobec osób starszych są bardziej negatywne niż postawy jawne, wyrażane świadomie. Mechanizm ten dotyczy jednak tylko grupy wiekowej późnej dorosłości i u osób należących do niej może on wzmacniać rozbieżność między postawami utajonymi a jawnymi, wynikającą z dwóch wcześniej opisywanych mechanizmów (zastępowania motywowanego i automatycznego).

Ostatnim mechanizmem kształtowania się postaw utajonych jest ich powstawanie w systemie automatycznym. Jest to jedyny mechanizm, który nie musi prowadzić do rozbieżności między postawami jawnymi a utajonymi. Kształtowanie się postaw w systemie automatycznym zachodzi bowiem niezależnie od tworzenia się postaw jawnych – w systemie refleksyjnym. Oba procesy przebiegają równolegle. Różnią się tym, że w systemie automatycznym jednostka nie jest świadoma faktu powstawania postawy i kształtujących ją czynników oraz nie kontroluje tego procesu, natomiast w systemie

refleksyjnym przeciwnie – występuje zarówno świadomość, jak i kontrola procesu tworzenia się ustosunkowań. Jednostka może oceniać i selekcjonować czynniki, które będą kształtować jej postawę, a tym samym w znaczącym stopniu decydować o jej charakterze. Z tego powodu postawa jawna może się różnić od utajonej, jeśli część czynników potencjalnie oddziałujących na ustosunkowania jednostki będzie przez nią negowana (na poziomie systemu refleksyjnego). Różnica taka nie pojawi się jednak, gdy wśród czynników wpływających na postawę jednostki nie będzie takich, które będzie ona chciała odrzucić. Z rozróżnienia systemów automatycznego i refleksyjnego kształtowania się postaw wynika zatem ostatecznie, że postawy jawne zależą w znaczącym stopniu od samej jednostki, natomiast postawy utajone pozostają pod pełnym wpływem czynników kształtujących je w sposób automatyczny. Wśród tych czynników wymienia się: kulturę, socjalizację oraz osobiste doświadczenia afektywne (Devine, 1989; Maliszewski, 2005; Maliszewski, Czyżewska, 2006). Na skutek ich oddziaływania powstaje struktura asocjacji, która jest aktywowana również automatycznie.

Charakter tak powstających postaw utajonych wobec osób starszych będzie zależeć od źródeł automatycznie powstających ustosunkowań. Jeśli chodzi o wpływ kultury i socjalizacji, należy zauważyć, iż zmiany w zakresie pozycji społecznej i społecznej percepcji osób starszych rozpoczęły się stosunkowo niedawno. Zatem przypuszczalnie nie kształtowały się one w systemie automatycznym postaw osób z grup wiekowych⁹ średniej i późnej dorosłości. Bardziej prawdopodobne jest, że ich postawy powstawały pod wpływem, obecnych w społeczeństwie i kulturze, stereotypów starości i człowieka starszego oraz negatywnych nastawień i uprzedzeń wobec tej grupy wiekowej. Inaczej jest w przypadku młodych dorosłych – tu pozytywne zmiany sytuacji i pozycji społecznej seniorów mogły już stanowić źródło, skierowanych wobec nich, postaw utajonych, powstających w systemie automatycznym. Prawdopodobne jest zatem, iż utajone postawy wobec osób starszych w grupie wiekowej wczesnej dorosłości nie będą negatywne ani stereotypizujące. Konsekwencją tego będzie ponadto brak roz-

bieżności pomiędzy postawami powstającymi w systemach refleksyjnym i automatycznym – pozytywne będą zarówno jawne, jak i utajone postawy wobec seniorów¹⁰.

Ostatecznie, na podstawie powyższej analizy teoretycznej mechanizmów powstawania postaw utajonych, można sformułować następujące hipotezy:

1. Postawy utajone wobec osób starszych ogólnie mają charakter negatywny oraz stereotypizujący te osoby.
2. Jednocześnie pomiędzy postawami utajonymi wobec osób starszych, przejawianych w grupach wiekowych wczesnej, średniej i późnej dorosłości, zachodzą różnice tego rodzaju, iż w grupie wczesnej dorosłości postawy te mają charakter mniej negatywny i stereotypizujący niż w dwóch pozostałych kohortach.

METODA

Próba osób badanych

Próbę stanowiło 90 osób, podzielonych na trzy grupy wiekowe, reprezentujące: wczesną dorosłość (N = 30), średnią dorosłość (N = 30) i późną dorosłość (N = 30)¹¹. Grupy wiekowe były zrównoważone pod względem płci.

Pomiar

W badaniach zastosowano metodę eksperymentalną, opartą na paradygmacie poprzedzania (Bohner, Wänke, 2004; Fazio, Olson, 2003). Do przeprowadzenia eksperymentu wykorzystano program komputerowy, stworzony na użytek badań według autorskiego projektu.

Procedura poprzedzania polega, najkrócej mówiąc, na tym, że przed tzw. bodźcem docelowym (tj. bodźcem, na który mają reagować w określony sposób osoby biorące udział w badaniach) prezentuje się bodziec poprzedzający¹². Cechy bodźca poprzedzającego wpływają na reakcję na bodziec docelowy¹³. W przypadku, gdy bodziec poprzedzający ułatwia reakcję na docelowy, mówimy o facylitacji reakcji. Jej wyrazem będzie skrócenie czasu reakcji na bodziec docelowy. Facylitacja ma miejsce, gdy bodziec poprzedzający wykazuje jakiegoś

rodzaju zgodność z bodźcem docelowym, dzięki czemu toruje reakcję na niego (Bohner, Wänke, 2004). Może to być zgodność afektywna (kiedy oba bodźce wywołują emocje o tym samym znaku) lub semantyczna (kiedy bodźce są w pewien sposób powiązane znaczeniowo) (Nęcka i in., 2006; Werner, 2007).

W prezentowanych badaniach zastosowano zarówno poprzedzanie semantyczne, jak i afektywne. Bodźce docelowe stanowiły fotografie twarzy osób starszych (po 60. roku życia) oraz młodych (w wieku 18–25 lat). W obu przypadkach było tyle samo fotografii kobiet i mężczyzn. Bodźcami poprzedzającymi były słowa oznaczające cechy ludzkie. Każde ze słów zaliczało się do jednej z dwóch kategorii afektywnych (słowa oznaczające cechy negatywne vs pozytywne) i jednocześnie do jednej z dwóch kategorii semantycznych (słowa oznaczające cechy stereotypowo przypisywane ludziom starszym vs młodym)¹⁴. Ostatecznie zatem występowały cztery kategorie słów, tj.: (1) słowa, oznaczające cechy negatywne, stereotypowo przypisywane ludziom starszym; (2) słowa, oznaczające cechy negatywne, stereotypowo przypisywane ludziom młodym; (3) słowa, oznaczające cechy pozytywne, stereotypowo przypisywane ludziom starszym; (4) słowa, oznaczające cechy pozytywne, stereotypowo przypisywane ludziom młodym¹⁵. W trakcie badania każdy z rodzajów fotografii był poprzedzany przez wszystkie wyżej wymienione kategorie słów.

Ponieważ w celu pomiaru postaw utajonych stosuje się miary pośrednie (tj. osoby, biorące udział w badaniu nie są świadome, że pomiarowi poddawane są ich postawy), instrukcja polecała wykonanie zadania kategoryzacyjnego, polegającego na klasyfikowaniu osób (twarzy) widocznych na monitorze jako ludzi starszych lub młodych, poprzez wciśnięcie odpowiedniego klawisza na klawiaturze komputera¹⁶.

Wskaźniki cech postaw utajonych wobec osób starszych w prezentowanym badaniu opierały się na porównaniu czasów reakcji na fotografie ludzi starszych¹⁷ w zależności od bodźca (słowa) poprzedzającego, w tym:

- dla negatywnego vs pozytywnego charakteru postaw utajonych wobec osób starszych – czasów reakcji na fotogra-

fie ludzi starszych poprzedzone słowami oznaczającymi cechy negatywne vs pozytywne (na postawę negatywną wskazywałby krótszy średni czas reakcji na fotografii osób starszych po słowach oznaczających cechy negatywne niż po słowach oznaczających cechy pozytywne);

- dla stereotypizującego vs niestereotypizującego charakteru postaw utajonych wobec osób starszych – czasów reakcji na fotografii ludzi starszych poprzedzone słowami oznaczającymi cechy stereotypowo przypisywane ludziom starszym vs młodym (na postawę stereotypizującą wskazywałby krótszy średni czas reakcji na fotografii osób starszych po słowach oznaczających cechy stereotypowo przypisywane ludziom starszym niż po słowach oznaczających cechy przypisywane osobom młodym).

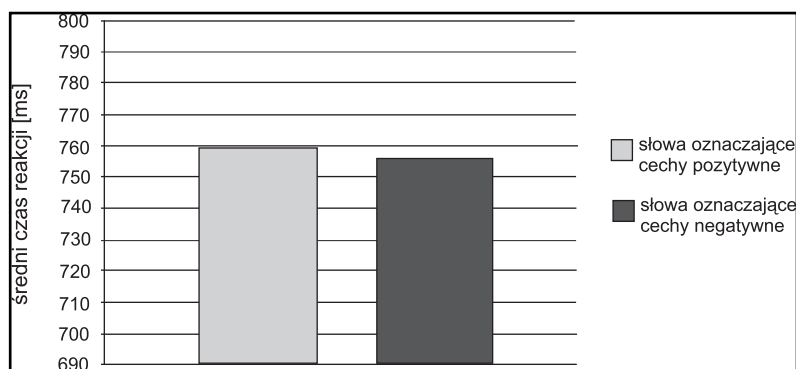
WYNIKI BADAŃ

Analizę wyników badań przeprowadzono w pierwszej kolejności dla całej próby osób badanych, a następnie osobno dla każdej z trzech grup wiekowych: wczesnej, średniej i późnej dorosłości. W celu ustalenia istotności różnic pomiędzy czasami reakcji na fotografii osób starszych w zależności od kategorii afektywnej i semantycznej poprzedzających je słów, zastosowano analizę wariancji dla układu z powtarzaniem pomiarami.

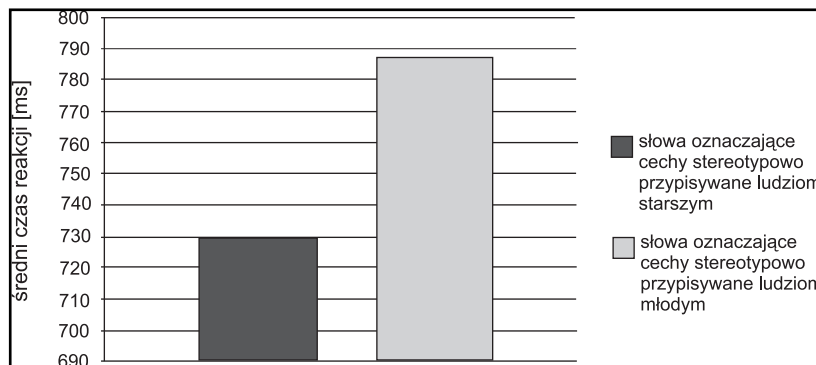
Analiza wariancji dla całej próby osób badanych wykazała po pierwsze, iż postawy utajone wobec osób starszych nie są negatywne. Średnie czasy reakcji na fotografii osób starszych nie różniły się w sposób istotny w zależności od tego, czy ich prezentacja była poprzedzona wyświetleniem słowa oznaczającego cechę negatywną czy pozytywną ($F_{(1,89)} = 0,24$; $p = n.i.$), co oznacza, że żadna z tych kategorii nie torowała reakcji na fotografii seniorów. Oznacza to jednocześnie, iż postawy utajone wobec osób starszych nie są także pozytywne. Omawiany rezultat obrazuje wykres 1.

Z kolei jeśli chodzi o stereotypizujący vs niestereotypizujący charakter postaw utajonych wobec ludzi starszych, na podstawie uzyskanych rezultatów można stwierdzić występowanie tendencji do stereotypizacji seniorów. Wskazuje na to istotnie krótszy średni czas reakcji w przypadku poprzedzania prezentacji fotografii osób starszych słowami, oznaczającymi cechy stereotypowo przypisywane seniorom niż w przypadku ich poprzedzania słowami oznaczającymi cechy przypisywane ludziom młodym ($F_{(1,89)} = 34,85$; $p < 0,001$). Jest to widoczne na wykresie 2.

Dodatkowo w analizie wariancji, przeprowadzanej dla całej próby osób badanych, ujawnił się efekt interakcyjny, polegający na zależności wielkości wyżej opisanego zjawiska facylitacji reakcji (skrócenia jej czasu) na fotografii osób starszych przy ich poprzedzaniu słowami oznaczającymi cechy przypisywane stereotypowo seniorom od pozytywnego vs ne-

Wykres 1. Średnie czasy reakcji na fotografii osób starszych w zależności od kategorii afektywnej słów je poprzedzających dla całej próby badanych osób

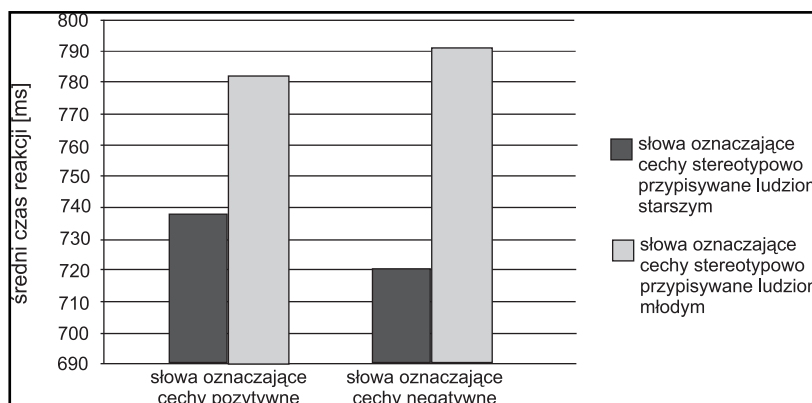
Wykres 2. Średnie czasy reakcji na fotografię osób starszych w zależności od kategorii semantycznej słów je poprzedzających dla całej próby badanych osób

gatywnego charakteru tych cech ($F_{(1,89)} = 4,01$; $p < 0,05$). Facylitacja okazała się większa (tj. większa była różnica w średnich czasach reakcji) w przypadku słów oznaczających cechy negatywne niż pozytywne. Rezultat ten ilustruje wykres 3. Przenosząc omawiany rezultat na poziom wnioskowania o postawach, można orzec, iż utajona tendencja do stereotypizacji starszych osób jest większa, gdy chodzi o stereotypy negatywne.

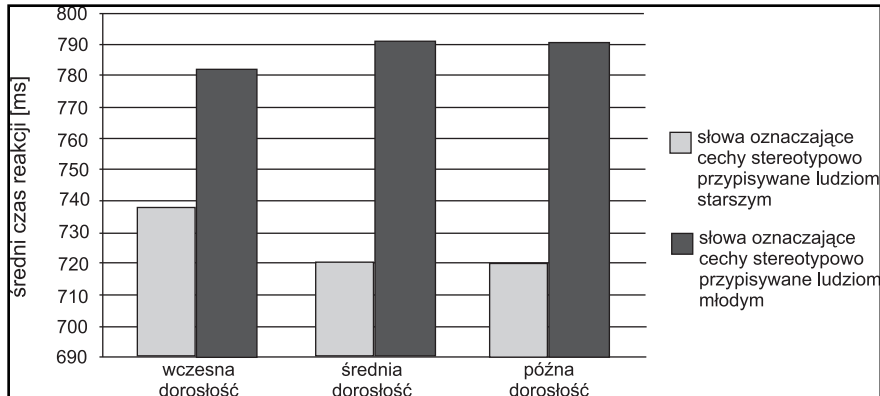
Analogiczna analiza została przeprowadzona oddzielnie dla trzech grup wiekowych: wczesnej, średniej i późnej dorosłości.

Rezultaty analizy wariancji otrzymane w grupach wiekowych dorosłości średniej i późnej w znacznej części stanowią powtórzenie rezultatów uzyskanych w całej próbie osób bada-

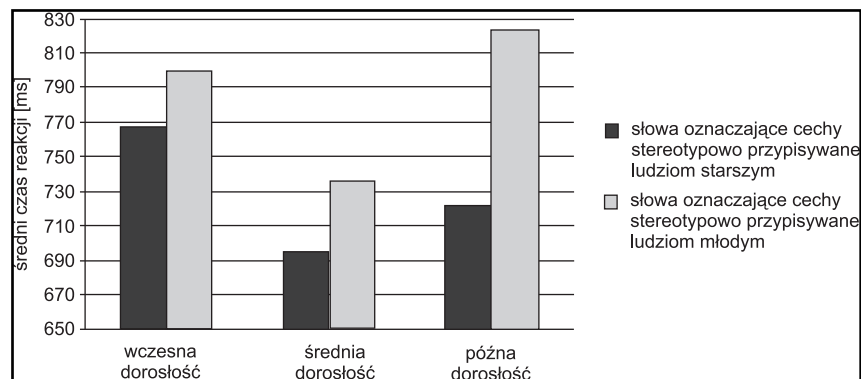
nych¹⁸. Postawy utajone wobec osób starszych nie są w tych grupach negatywne (dla grupy wiekowej średniej dorosłości: $F_{(1,29)} = 0,11$; $p = n.i.$; dla grupy wiekowej późnej dorosłości $F_{(1,29)} = 0,06$; $p = n.i.$), co obrazuje wykres 4. Mają one natomiast charakter stereotypizujący (dla grupy wiekowej średniej dorosłości: $F_{(1,29)} = 7,93$, $p < 0,01$; dla grupy wiekowej późnej dorosłości: $F_{(1,29)} = 36,54$; $p < 0,001$). Przy czym tendencja do stereotypizacji osób starszych okazuje się silniejsza w grupie samych seniorów niż w grupie średniej dorosłości, na co wskazuje wyższy (w grupie wiekowej późnej dorosłości) poziom statystycznej istotności różnic w zakresie średnich czasów reakcji na fotografię osób starszych w zależności od semantycznej kategorii poprzedzających je słów. Ilustruje to wykres 5.

Wykres 3. Średnie czasy reakcji na fotografię osób starszych w zależności od kategorii semantycznej i afektywnej kategorii słów je poprzedzających dla całej próby badanych osób

Wykres 4. Średnie czasy reakcji na fotografie osób starszych w zależności od afektywnej kategorii słów je poprzedzających dla grup wiekowych: wczesnej, średniej i późnej dorosłości

Wykres 5. Średnie czasy reakcji na fotografie osób starszych w zależności od semantycznej kategorii słów je poprzedzających dla grup wiekowych: wczesnej, średniej i późnej dorosłości

Odmienne są rezultaty analizy wariancji dla grupy wiekowej wczesnej dorosłości. W przypadku młodych dorosłych postawy utajone wobec osób starszych nie są ani negatywne ($F_{(1,29)} = 0,07$; $p = n.i.$), ani też stereotypizujące ($F_{(1,29)} = 3,44$; $p = n.i.$). Czasy reakcji na fotografie ludzi starszych są bowiem niezależne od kategorii słów je poprzedzających (zarówno kategorii afektywnej, jak i semantycznej). Jest to widoczne na wykresach 4 i 5.

WNIOSKI I DYSKUSJA

Odpowiadając na podstawie uzyskanych rezultatów badawczych na postawione wcześniej pytania, można sformułować następujące wnioski.

Po pierwsze, nie obserwuje się oczekiwanego negatywnego charakteru postaw utajonych wobec osób starszych, występuje natomiast (w grupach wiekowych średniej i późnej dorosłości) utajona tendencja do stereotypizacji tych osób, zarówno w aspekcie pozytywnym, jak i negatywnym. Należy sądzić, iż to, który aspekt zostanie wzbudzony, zależy od aktywizowanych w danym momencie wzorców asocjacji, tj. swego rodzaju „dopasowania” pomiędzy zewnętrzną stymulacją a strukturą asocjacji przechowywaną w pamięci (zgodnie z modelem Ewaluacja jako Wnioskowanie vs Asocjacja – *Associtive-Propositional Evaluation Model* – APE; Gawronski i Bodenhausen, 2006). Od charakteru zaktywizowanych wzorców

asocjacji będzie zależeć zachowanie (automatyczne) jednostki.

Jednocześnie, rozpatrując w kontekście opisywanej tu tendencji do stereotypizacji fakt, iż w badaniach nie ujawnił się ani negatywny, ani też pozytywny charakter postaw utajonych wobec osób starszych, można wnioskować, iż afektywny stosunek do tych osób jest nie tyle neutralny, co ambiwalentny (negatywny i pozytywny zarazem). Idąc dalej, można przypuszczać, że w prezentowanych badaniach ujawnił się wręcz utajony stereotyp człowieka starszego. Postawę bowiem powinna cechować spójność afektywna, natomiast stereotyp, także utajony, ze swej natury może być afektywnie ambiwalentny¹⁹ (por. Greenwald, Banaji, 1995).

Po drugie, utajona tendencja do stereotypizacji osób starszych występuje tylko w grupach wiekowych średniej i późnej dorosłości, brak jej natomiast w grupie dorosłości wczesnej. Jest to rezultat zgodny z hipotezą, sformułowaną na podstawie przesłanek teoretycznych. Brak stereotypizacji osób starszych przez młodych dorosłych może stanowić wyraz pojawiania się w tej kohorcie²⁰ nowej jakości utajonego ustosunkowania wobec seniorów, opartego na innych niż u starszych pokoleń strukturach asocjacji, powstających w systemie automatycznym. Charakter tych struktur u osób młodych może wynikać z innych niż działające wcześniej czynników je kształtujących, w tym: edukacji, odmiennych doświadczeń związanych z osobami starszymi i ich społeczną pozycją, wreszcie – z ogólnie obecnie negatywnego stosunku do wszelkich form stereotypizacji, uprzedzeń i dyskryminacji.

Omawiany rezultat badań można potraktować jako oznakę zmniejszania się i zaniku tendencji do stereotypizowania osób starszych w kolejnych kohortach urodzeniowych. Z taką interpretacją pozostaje w zgodzie fakt, iż w grupie wiekowej średniej dorosłości tendencja ta zaznaczyła się słabiej niż w grupie dorosłości późnej.

W kontekście powyższej interpretacji uzyskany rezultat badawczy można uznać za optymistyczny. Jednak z drugiej strony oznacza on także, iż przez pryzmat stereotypów starości i człowieka starszego w największym stopniu patrzą na siebie sami seniorzy (nawet jeśli pozostają tego nieświadomi), a w stopniu nieco tylko mniejszym osoby z grupy wiekowej średniej dorosłości, dla których kolejnym okresem życia będzie właśnie starość. Stereotypizujące postrzeganie własnej grupy wiekowej może nieść z sobą wiele niekorzystnych konsekwencji, poczynając od zaniżenia samooceny i spadku poczucia jakości życia (to przede wszystkim w przypadku stereotypów negatywnych), na nieświadomym podporządkowywaniu treściom stereotypów własnej aktywności i decyzji kończąc (por. Perlmutter, Hall, 1992; Rodin, Langer, 1980; Susułowska, 1989). Dla praktyki psychologicznej płynie stąd wniosek nie tylko o konieczności podejmowania działań dotyczących poprawy relacji osób starszych z młodszymi pokoleniami, lecz również o potrzebie intensywnej pracy nad ustosunkowaniem seniorów (i osób zbliżających się do wieku senioralnego) do starości jako takiej oraz nad ich relacją z własną starością.

PRZYPISY

¹ Obrazuje to tzw. wskaźnik E_{60} , oznaczający ocenę przeciętnego dalszego trwania życia osób sześćdziesięcioletnich. W Polsce (podobnie, jak ogólnie w Europie) wartości tego wskaźnika sukcesywnie rosną, co oznacza wydłużanie się trwania życia osób starszych (Halicka, 1999; www.stat.gov.pl/gus/45_894_PLK_HTML.htm). Również prognozy informują o kontynuacji tej tendencji (www.stat.gov.pl/gus/45_648_PLK_HTML.htm).

² Na przykład jednostka jest świadoma swojego ustosunkowania wobec danego obiektu, lecz nie uświadamia sobie jego źródeł.

³ Propozycje określające zakres zachowania związanego z postawami jawnymi i utajonymi zawierają: teoria „przemysłanego” działania (ang. *reasoned action*) I. Ajzena i M. Fishbeina (1980) oraz koncepcja MODE (Motywacja i Okazja jako Determinanty Zachowania) J. Dovidio i R. Fazio (za: Skarżyńska, 2002).

⁴ Warto zwrócić przy tym uwagę, iż zazwyczaj w następstwie tego mechanizmu postawa jawna będzie pozytywna, utajona natomiast – negatywna (w przypadku uprzedzeń będzie tak zawsze).

⁵ Stąd termin: zastępowanie motywowane. Należy przy tym zauważyć, iż w przypadku zastępowania motywowanego jednostka jest świadoma nieakceptowanej postawy utajonej, co umożliwia jej intencjonalne zastępowanie zachowania, wynikającego z tej postawy, zachowaniem wyrażającym jawną postawę aprobowaną (Wilson i in., 2000).

⁶ Mówiąc krótko: dawna postawa jawna staje się utajoną.

⁷ Może to być na przykład sytuacja znaczącego ograniczenia zasobów poznawczych lub konieczność bardzo szybkiego zareagowania. W pozostałych przypadkach postawa utajona zostanie automatycznie zastąpiona przez nową postawę jawną.

⁸ Analogicznie do Freudowskiej „formacji reaktywnej” (Hall, Lindzey, 1998).

⁹ W tym przypadku grupy wiekowe są traktowane raczej jako kohorty urodzeniowe, ponieważ to przynależność do określonej kohorty wyznacza wspólne doświadczenia społeczno-kulturowe.

¹⁰ Co dodatkowo eliminuje motywowane i automatyczne zastępowanie jako mechanizmy kształtowania się postaw utajonych.

¹¹ Dane empiryczne zostały zgromadzone przez Panią Karolinę Pejkę w ramach seminarium magisterskiego w Zakładzie Psychologii Rozwoju Człowieka Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy.

¹² Można go prezentować podprogowo lub nadprogowo. W niniejszych badaniach wszystkie bodźce prezentowane były nadprogowo.

¹³ Najczęściej modyfikują czas reakcji na bodziec docelowy, mogą też modyfikować jej poprawność.

¹⁴ Dzięki temu w eksperymencie miało miejsce zarówno poprzedzanie afektywne, jak i semantyczne.

¹⁵ Wszystkie słowa pochodziły z Testu Przymiotnikowego ACL H.B. Gougha i A.B. Heilbrune’a. Trafność doboru słów do poszczególnych kategorii została oszacowana metodą zgodności sędziów kompetentnych: (a) dla kategorii semantycznych (słowa oznaczające cechy stereotypowo przypisywane ludziom starszym vs ludziom młodym): W-Kendalla = 0,80, $p < 0,001$; (b) dla kategorii afektywnej (słowa, oznaczające cechy pozytywne vs negatywne): W-Kendalla = 0,85, $p < 0,001$.

¹⁶ Badani zostali też poinformowani, że nie mają reagować na pojawiające się na monitorze słowa oraz że słowa te pochodzą z innego badania. Tak sformułowane zadanie było bardzo proste, co mogło wpływać na motywację badanych, stąd poinformowano ich, by starali się o jak największą szybkość i jednocześnie poprawność wykonania. Instrukcja taka uzasadniała cel badania (pomiar skuteczności funkcjonowania w zadaniu kategoryzacyjnym), koncentracja zaś na parametrach szybkości i poprawności reakcji jako istotnych w badaniu miała za zadanie zminimalizować możliwość poszukiwania przez badanych celów ukrytych.

¹⁷ Porównywane były tylko czasy reakcji na fotografie osób starszych, fotografie ludzi młodych zostały wprowadzone, aby możliwe było wykonanie zadania kategoryzacyjnego.

¹⁸ Nie zaobserwowano tu jedynie efektu interakcji kategorii afektywnej i semantycznej słów poprzedzających prezentację fotografii osób starszych. Może być to jednak związane ze zbyt małą liczebnością próby ($N = 30$).

¹⁹ A także niespójny poznawczo.

²⁰ Grupy wiekowe w tym przypadku znów należy traktować raczej jako kohorty urodzeniowe, ze względu na rolę, jaką dla omawianych różnic pomiędzy tymi grupami odgrywiają ich odmienne doświadczenia społeczne i kulturowe.

BIBLIOGRAFIA

- Ajzen I., Fishbein M. (1980), *Understanding attitudes and predicting social behavior*. Engelwood Cliffs. New York: Prentice-Hall.
- Bohner G., Wänke M. (2004), *Postawy i zmiana postaw*. Gdańsk: GWP.
- Bowd A.D. (2003), Stereotypes of elderly person in narrative jokes. *Research on aging*, 25, 22–35.
- Butler R.N. (1980), Ageism: A Forward. *Journal of Social Issues*, 36, 8 – 11.
- Cuddy A.J.C., Fishke S.T. (2004), Doddering but dear: Process, content, and function in stereotyping of older persons [w]: T.D. Nelson (red.), *Ageism. Stereotyping and prejudice against older persons*, 3–26. Cambridge: MIT Press.

- Devine P.G. (1989), Stereotypes and prejudice: their automatic and controlled components. *Journal of Personality and Social Psychology*, 56, 5–18.
- Fazio R.H., Olson M.A. (2003), Implicit measures in social cognition research: Their meaning and use. *Annual Review of Psychology*, 54, 297–327.
- Gawronski B., Bodenhausen G.V. (2006), Associative and propositional processes in evaluation: An integrative review of implicit and explicit attitude change. *Psychological Bulletin*, 132, 692–731.
- Greenwald A.G., Banaji M.R. (1995), Implicit social cognition: Attitudes, self-esteem, and stereotypes. *Psychological Review*, 102, 4–27.
- Hagestad G.O., Uhlenberg P. (2006), Should we be concerned about age segregation? Some theoretical and empirical explorations. *Research on Aging*, 28, 6, 638–653.
- Halicka M. (1999), Wiek podeszły społeczeństwa: aspekty demograficzne. *Ethos*, 47, 138–148.
- Hall C.S., Lindzey G. (1998), *Teorie osobowości*. Warszawa: PWN.
- Hummert M.L., Garstka T.A., Shaner J.L., Strahm S. (1994), Stereotypes of the elderly held by young, middle-aged, and elderly adults. *Journal of Gerontology*, 49, 240–249.
- Jelenec P., Steffens M.C. (2002), Implicit attitudes toward elderly woman and man, *Current Research in Social Psychology*, 16, 275–293.
- Kite M.E., Johnson B.T. (1988), Attitudes toward older and younger adults: A meta-analysis. *Psychology and Aging*, 3, 233–244.
- Kite M.E., Smith Wagner L. (2004), Attitudes toward older adults [w]: T.D. Nelson (red.), *Ageism. Stereotyping and prejudice against older persons*, 129–162. Cambridge: MIT Press.
- Kogan N. (1961), Attitudes toward old people: The development of a scale and an examination of correlates. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 62, 44–54.
- Maliszewski N. (2005), *Regulacyjna rola utajonej postawy*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Maliszewski N., Czyżewska M. (2006), Postawa utajona po dekadzie badań. *Psychologia. Edukacja i Społeczeństwo*, 3, 7–32.
- McKann R., Giles H. (2004), Ageism in the workplace: A communication perspective [w]: T.D. Nelson (red.), *Ageism. Stereotyping and prejudice against older persons*, 163–200. Cambridge: MIT Press.
- Nelson T.D. (2003), *Psychologia uprzedzeń*. Gdańsk: GWP.
- Nęcka E., Orzechowski J., Szymura B. (2006), *Psychologia poznawcza*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN i ACADEMICA, Wydawnictwo SWPS.
- Palmore E. (1999), *Ageism. Negative and positive*. New York: Springer Publishing Company.
- Palmore E. (2005), Three decades of research on ageism. *Generations. Journal of the American Society on Ageing*, 29, 87–90.
- Perlmutter M., Hall E. (1992), *Adult development and aging*. New York: John Wiley and Sons.
- Rodin J., Langer E. (1980), Aging labels: the decline of control and the fall of self-esteem. *Journal of Social Issues*, 36, 12–29.
- Rupp D.E., Vodanovich S.J., Crede M. (2005), The multi-dimensional nature of ageism: Construct validity and group differences. *Journal of Social Psychology*, 145, 335–362.
- Rupp D.E., Vodanovich S.J., Crede M. (2006), Age bias in the workplace: The impact of ageism and causal attributions. *Journal of Applied Social Psychology*, 36, 6, 1337–1364.
- Schmidt D.F., Boland S.M. (1986), Structure of perceptions of older adults: Evidence for multiple stereotypes. *Psychology and Aging*, 1, 255–260.
- Skarżyńska K. (2002), Co lepiej pozwala przewidywać postępowanie: deklarowane ustosunkowania czy utajone sympatie i niechęci [w]: M. Jarymowicz, R. Ohme (red.), *Natura automatyzmów. Dyskusje interdyscyplinarne*, 143–146. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN, SWPS.
- Stuart-Hamilton I. (2006), *Psychologia starzenia się*. Poznań: Zysk i S-ka.
- Susułowska M. (1989), *Psychologia starzenia się i starości*. Warszawa: PWN.
- Szarota Z. (2004), *Gerontologia społeczna i oświatowa. Zarys problematyki*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
- Trempała J., Zajęc-Lamparska L. (2005), *Międzypokoleniowe różnice w postawach wobec osób starych*, plakat prezentowany na XIV Ogólnopolskiej Konferencji Psychologii Rozwojowej, Warszawa 23–26 czerwca 2005.

- Tuckman J., Lorge I. (1953), Attitudes toward old people. *Journal of Social Psychology*, 37, 249–260.
- Werner I. (2007), Poza świadomością percepcyjną [w]: M. Wójtowicz-Dacka, L. Zajęc-Lamparska (red.), *O świadomości. Wybrane zagadnienia*, 93–111. Bydgoszcz: Wydawnictwo UKW.
- Wilson T.D., Lindsey S., Schooler T.Y. (2000), A Model of Dual Attitudes. *Psychological Review*, 107, 101–126.
- Zych A.A. (1999), *Człowiek wobec starości. Szkice z gerontologii społecznej*. Katowice: „Śląsk” Sp. z o.o.

Źródła internetowe:

- Komunikat nr 2429 CBOS (2000), *Polacy wobec ludzi starych i własnej starości*. www.cbos.pl
- Woolf L.M. (1998), *Ageism*. Webster University: Linda M. Woolf Ageism Web site: www.webster.edu/~woolfm/ageism.html
- www.stat.gov.pl/gus/45_646_PLK_HTML.htm
- www.stat.gov.pl/gus/45_648_PLK_HTML.htm
- www.stat.gov.pl/gus/45_894_PLK_HTML.htm